Автобіографія

Якби 5 серпня 1899 року я не являв собою лише клубок м'яса й нервів, наділений від природи самим тільки інстинктом, я відчув би, що народився на межі двох великих століть. Позад мене здалека відлунювало Шевченкове слово й будило з летаргії мій край, десь у Петербурзі гримнув був міністр Валуєв: "Не было, нет й быть не может!", та на сцену історії вже виходив пролетаріат, і вже на обрії громадилися хмари першої революційної бурі 1905 року. Але навколо, в Ромні, а тим більше в його передмісті Засуллі — була тиша. Для мене, немовляти, це була первозданна тиша світу, для вдумливих дорослих — антракт після увертюри XIX століття.

Далі будуть великі катаклізми, що потрясуть не тільки стару хату під стріхою в Засуллі, де я оце народився, — потрясуть увесь дотеперішній світ, а тим часом у невеликій засульчанській хаті було тихо, і радість баби Олени та її доньки Юлії, що народився хлопець, а не дівчина, затьмарювали велика рахітична голова первістка і його частий плач.

Рід матері, Юлії Максимівни Яновської походив із Сорочинець, і на цій підставі її старші брати, мої дядьки, запевняли згодом мене, ніби вони з роду Гоголя, теж Яновського й теж з Сорочинець. Якщо це й мало щось спільного з правдою, то не інакше як у тій формі споріднення, про яку в народі кажуть — десята вода на киселі. Я не надавав ніякого значення цій генезі, бо мене більше цікавив батьків рід, де, з оповідань діда Олександра, якийсь наш предок, козак Антоненко, визначався такою фізичною силою, що голіруч задавив циганського ведмедя, який вийшов з послуху свого господаря й, замість показувати всякі свої штуки, став трощити тин у Антоненковому дворі. Вражені односельці прозвали силаня Давидовичем, що стало йому спочатку за вуличне прозвисько, а

далі приросло до офіційного прізвища. Шкода тільки, що рід завзятого козарлюги Антоненка-Давидовича здрібнів після скасування козацтва й перевівся на попівський, а десь у середині XIX століття один із нащадків, зачучверілий пописько під Тернами, з волі харківського архієрея змінив навіть своє українське прізвище на "культурніше" — Давидов. Через це в біографічних довідках про мене писалося, ніби Давидов — це моє справжнє прізвище, тоді як Антоненко-Давидович лише літературний псевдонім. Насправді ж я просто повернув собі в громадянському житті й у літературі прізвище моїх далеких, але близьких мені духом предків.

З гіркою посмішкою, але водночас і з щемлячим болем та ніжною любов'ю згадую свого батька Дмитра Олександровича Давидова — невдаху й фантазера. Дід Олександр дуже бідкався з ним, бажаючи вивести свого сина, якщо не на попа, яким сам був у Недригайлові, то бодай хоч на диякона, але мого батька тягла нечиста сила до машин і мисливської рушниці. Бачачи, що з ним годі дати раду в Охтирській бурсі, де вчився перед тим і Павло Грабовський, дід з одчаю піддався благанням сина й пустив його до Круківської залізничної школи, яку той навдивовижу успішно закінчив.

Мій батько дуже швидко засвоював практично всяку механіку. І, може, з нього й вийшло б щось путнє, якби він був хоч трохи серйозніший і щасливіший. Але йому не таланило в житті. Працював у Брянську машиністом пасажирських поїздів і, не з своєї провини чи помилки, вскочив у таку залізничну катастрофу, з якої ледве вийшов живий. Дістав від залізниці через судовий позов три тисячі карбованців відшкодування, до яких дід додав свої дві тисячі в спадщину, щоб батько "став на ноги", і що з того вийшло? Батько повернувся на Україну й на ті гроші придбав у Охтирці садибу з двома невеликими будинками й флігелем і в компанії ще з одним непевним чоловіком став навіть власником чавуноливарної майстерні та маленького парового млина. Дванадцять робітників, що складали кадри цього "підприємства", ненавиділи грубіяна й шахрая батькового компаньйона й щиро любили по-дитячому довірливого, доброго, але нерозважного мого нетягу-батька. Проте це не завадило їм скласти про нього досить влучну

приповідку, яка надовго причепилася до батька: "Перепілок стріляв і в трубу попав". Справді, захопившись можливістю полювати, коли йому заманеться, батько пропадав цілими днями на полюванні, влучно поціляючи то перепелиць, качок і бекасів, то зайців і лисиць. Інколи його несло в мандри, і він, натискаючи на педалі, мчав на велосипеді через гаї та бори, милуючись краєвидами Охтирщини.

В душі він був мрійник і поет. Недарма ж бо я, нишпорячи колись між старими журналами, знайшов зошит з його наївними віршами російською мовою, якими батька пронесло в Тихому та Індійському океанах, коли його, хворого на ревматизм солдата, повезли з Владивостока до Одеси не суходолом, а водою на пароплаві майже навколо світу. Батько таївся з своїм "гріхом", про який не знала навіть мати, і я, хлопчак тоді, не викрив таємниці навіть самому батькові. Ну хіба ж можна було з такою лірично-непрактичною вдачею бути власником будь-якого підприємства!

До майстерні й млинка батько лиш коли-не-коли навідувався, щоб глянути, чи вони стоять ще, а за одним заходом і допомогти котромусь із робітників, якщо треба було фізичного напруження. Керування справами перебрав на себе зух-компаньйон, якому батько цілком довірився, дарма що підприємство, працюючи на повний хід, давало чомусь самі збитки. Кінчилося це тим, що через три роки батько збанкрутував, тоді як компаньйон та мірошник у млині тихенько розжилися...

Ледве здихавшись тих клятих майстерні та млина, що обернулись йому на пастку, батько став, як казали про нього, — в боргу, як у шовку, й мусив поповнити собою нечисленні лави охтирського робітництва. Працював у Охтирці монтером на електростанції, а далі, коли в місті повідкривалися перші, як звалися тоді, синематографи, оті всякі "Чари" та "Ліри", — кіномеханіком. Він зненацька здивував охтирян на повітовій виставці художнім випалюванням на дереві, за що дістав навіть премію, хоч ніколи досі не брався за таку роботу; перший у Охтирці навчився їздити на мотоциклі й мріяв стати шофером, але тут мати рішуче

супротивилася: бувши практичною, вона добре знала, що батько безплатно возив би своїх численних приятелів і знайомих і замість заробітку йому лишався б тільки пшик.

Кінчив батько тим, що, попавши 1915 року на війну, добрав способу, перебуваючи в тиловій частині досить далеченько від передових позицій, пропасти безвісти. Для мене й матері так і лишилася загадкою його загибель невідомо де й чому. По собі він лишив тільки борги, на сплату яких мати продала садибу з домами, перейшовши зо мною в одну кімнату на квартиру.

Я рано став розуміти батька, та чи не за ті ж хиби й невдачі гаряче любив його бентежною, співчутливою любов'ю, успадкувавши від нього і мандрованість, і пристрасть до полювання, і мрійність, і частково його життєві невдачі. В душі я прощав йому легковажність, через яку наша маленька сім'я, де я був одинак, часто перебивалася в нестатках, з болем я намагався не помічати ні глузливих кпинів, ні іронічних посмішок статечних обивателів на адресу мого батька, ні сліз матері, яка часто дорікала йому, марно бажаючи, щоб і в нас було по-людському.

Нещаслива доля випала й їй, моїй матусі, — мати клопіт з двома дітьми, з яких одною дитиною був я, а другою неборака-батько. Її практичний розум, вихований ще у великій сім'ї засульчанської баби Олени на ощадності й поміркованості, ніяк не міг збагнути й мого мрійництва та нерозважності, а також ранніх нахилів перебирати міру. Певно, я не раз видавався їй каченям, якого, на подив собі висиділа простодушна квочка замість сподіваних курчат. Та я був її єдиною дитиною, і материне серце краялося від жалю, а то й розпачу, коли вона бачила, як мене тягло на широку воду. Уявляю, що зазнала вона, самотня бідолаха, коли дужі хвилі, поза моєю волею, підхопили мене й понесли в безвість... Що було їй робити, коли вона, полохлива, боялася навіть тихої води!

Отак, бігаючи, як квочка, край берега, вона марно виглядала мене до самої смерті під час фашистської окупації Києва. Ні я не знаю, де її могила й які були її останні хвилини на землі, ні вона, вмираючи, не знала, чи я ще десь живий...

Тільки перший рік свого життя мені випало прожити на Україні, в Ромні, бо наша маленька сім'я мусила переїхати на місце роботи мого батька — до Брянська. Через те перші дитячі враження й мова були російські. На все життя зберіг я теплі спогади про батькових брянських товаришів і їхні російські пісні та глибоку задуму Брянського бору, і та зрозуміла мені й дорога Росія, так би мовити — Росія в Росії, назавжди залишилася часткою мого раннього дитинства й ніби часткою самого мене.

Та мені випало в житті спізнатися й з другою дореволюційною Росією — Росією на Україні, коли мене, шестилітнього хлопчика, батьки перевезли в Охтирку. Я швидко опанував українську мову від вуличних хлопчаків, але мусив старатися забути її в Охтирській гімназії, куди, напружившись, віддав мене батько. Тут не тільки не було ходу українській мові, але навіть український акцент вибивали з нас, гімназистів, дбайливі вчителі. Мене це мало гнітило, бо я добре знав російську мову ще з Брянська, але почуття образи й протесту до тої офіційної Росії в Охтирці, що спиралася на школу, церкву й поліцію, рано ввійшло в мою душу.

Навесні 1917 року я досить посередньо закінчив Охтирську гімназію й восени подався до Харкова добувати вищу освіту. Не інакше як тільки копіюючи тургенєвського Базарова, я вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету, але швидко побачив, що помилився. Якщо я охоче вивчав анатомію, зоологію та фізику, то до ботаніки ставився байдуже, а за хімію навіть не взявся. Натрапив на своє лиш через рік, перевівшись на історико-філологічний факультет Київського українського університету, відкіля, після радянської реформи вищої освіти на Україні, опинився в Київському інституті народної освіти. Вчитися у вищій школі за тих ворохобних часів

було важко, я не мав анізвідки матеріальної допомоги, отже, треба було заробляти на прожиття й учитися, а до того ж часті зміни влад на Україні раз у раз одривали мене від навчання. Закінчувати вищу освіту довелося мені самотужки — читаючи в бібліотеках та з великої книги життя.

Писати почав рано. Десь чи не з другого класу гімназії став віршувати російською мовою, і кілька моїх віршів було надруковано під прізвищем Б. Давидов у єдиному на всю Російську імперію юнацькому журналі "Ученик", за що мене в класі продражнили поетом. Гімназичні вчителі знали про мою літературну сверблячку та перші друковані успіхи, але поставилися до них без усякого захоплення: викладач російської мови, мабуть, щоб я не дуже заносився, тільки зрідка ставив мені за письмові роботи четвірку, а математик, не схвалюючи моєї холоднечі до чисел і мір, вважав за потрібне тримати мене в чорному тілі. Після дитячих віршових вправ я на якийсь час утихомирився, щоб у останніх класах гімназії писати фейлетони на учнів та вчителів. Вони мали успіх у тих і тих, а в листопаді 1916 року в гімназичному друкованому журналі "Школьный луч" вміщено мого нариса "Моя поездка на Кавказ". Це була моя перша більш-менш серйозна прозова річ, що стала ніби прообразом у дальшому того літературного репортажу, що склав згодом мої книжки "Землею українською" та "Збруч".

1920-1921 року мені випало завідувати Охтирською повітовою наросвітою. Я мало держався свого "комісарського" кабінету й більше крутився по школах, дитячих будинках і садках, терся між селянами й ходив з рушницею в загоні ЧОПу проти Махна та місцевих повстанських ватаг, збирав продрозкладку й провадив вибори до Рад. У проміжках між тим усім я складав разом з іншими, подібними до мене ентузіастами й романтиками революції, плани перебудови народної освіти, позначені не тільки ірреальністю, а часом і просто фантастикою. Сила гострих вражень від тих полум'яних бурхливих літ, коли, здавалося, сам час зірвався з віковічної колії і помчав через вибоїни, вирви й яри, знову штовхнула мене взятися за перо. Я написав тоді драму "Лицарі абсурду"

й низку оповідань, з яких більшість увійшла пізніше до моєї першої книжки "Запорошені силуети" (1925). Але в драматургії мені не повелося: хоч "Лицарів абсурду" надруковано в "Червоному шляху" (єдиному тоді грубому журналі) й вони вийшли навіть окремою книжкою, їх охоче ставили наші аматори й драматичні робітничі гуртки в Канаді, але великі радянські театри цуралися моєї п'єси через її малосценічність. Незабаром я й сам зрозумів, що з драматургії мені ні хліба не їсти, ні, поготів, заживати слави.

Зате в прозі я швидко поступав уперед. У червні 1923 року в київському журналі "Нова громада" надруковано моє перше оповідання "Останні два", що й поклало початок моїй діяльності як українського письменника. Я жив тепер у Києві, передо мною були інші об'єкти спостереження, тягло вже до ширших полотен, я став вибиватися на власну творчу путь, звільняючись від впливів Васильченка й Винниченка, помножених на російського Достоєвського. Та ще довго я писав за рахунок своїх охтирських вражень. І в повісті "Смерть", і частково в незакінченій трилогії "Січ-мати" я виводив охтирський типаж і використовував сцени, що бачив у Охтирці на великій арені життя. Охтирка довго правила мені за творчий клондайк з невичерпними покладами сюжетів і типажу. Водночас чи не Охтирка визначила нарешті мою манеру письма: тиха, мальовнича Ворскла, романтика минувшини й перших революційних бур надали моєму перу ліризму, а калейдоскоп міських диваків і сільських "малахольних" привчили бачити між серйозним і смішне, спинятися на гумористичних сторонах людського життя-буття, а часом і загострювати своє перо до сатири.

Я ніколи не покладався на літературний гонорар як на джерело існування, він видавався мені скоріше премією за наднормову роботу у вільний час. Через те працював учителем української, російської та німецької мов, викладав українську й російську літератури, секретарював у редакціях, редагував чужі твори й переклади, дещо й сам перекладав з російської та німецької.

2 січня 1935 року надовго обірвалася моя літературна робота. З незалежних від мене причин я опинився в таких обставинах, коли про літературу годі було й думати. Мені довелося побувати тоді землекопом і шахтарем, слюсарем і бухгалтером, фельдшером і секретарем суворого начальника. У секретарі я попав після кайла й лопати випадково: високому начальникові, що ненароком дізнався про моє існування, заманулося прикрасити свою канцелярію письменником. Цей начальник над усе любив накази й протоколи, в яких він бачив дзеркало своєї роботи. Він дуже пильнував їх і вимагав, щоб у протоколах неодмінно фіксувалося, хто саме промовляв і що. Я вразив свого принципала тим, що незабаром став подавати йому на підпис чисто написаний протокол одразу ж після засідання. Такої оперативності він ще не бачив і учепився за мене як за рідкісну знахідку. А втім, секрет "оперативності" був дуже простий. Побувши на кількох засіданнях, я помітив, що і порядок денний, і виступи учасників раз у раз нудотно повторюються. Начальник планового бюро, наприклад, дорікає завжди, що не виконують план, начальник постачання хвалиться, що є продукти, але ремствує, що бракує одягу й взуття, начальник технічного постачання неодмінно буде скаржитися на нестачу запчастин і т.д. Мені спало на думку запровадити деяку раціоналізацію, взявшись писати протоколи не під час засідань, а перед ними. Перша спроба виправдала себе цілком, і я став заготовляти по три-чотири протоколи завчасу, варіюючи лиш окремі слова та відповідно проставляючи дати, й ні разу не осікся.

Більше за ті довгі роки мені не доводилося згадувати про свою колишню літературну роботу. В тих незвичайних обставинах, серед які закинула мене химерна доля, часто й різко мінявся характер і зміст моєї роботи. Тут я ніби змагався з своїм покійним невдахою-батьком. Тільки він міняв роботу з веління своєї чудної вдачі, я ж — з примхи моєї долі. І все ж я не вважав себе за невдаху.

Не раз мені здавалося, що з літературою я покінчив назавжди. Я занадто стомлювався фізично й морально, щоб мати змогу перевтілюватися в персонажів ще не написаних творів, а згадувати свої колись написані книжки було недоцільно й боляче. Та ось у березні 1953

року я зненацька відчув такий потяг до творчої роботи, якого не зазнавав, мабуть, з того часу, як перестав ходити в початківцях, марячи, мов сновида, образами Й характерами. Вільними від фізичної роботи годинами, а то й ночами, коштом відпочинку й сну, я припадав до клаптиків паперу, пишучи роман "За ширмою". Далеко від України, в хаті сільського шевця, де я квартирував, під стукіт шевського молотка й часом сварку та п'яну лайку майстра-кустаря та його замовців, я гарячково працював, не уявляючи навіть, чи залишилося щось у мене від колишніх літературних здібностей, чи я розгубив і рештки їх на тих "розпуттях велелюдних". Але працював, бо то був поклик зсередини мене. В процесі роботи я радісно констатував, що залишилася незайманою моя мова, яка довго вакувала без практичного застосування. Виходило, що, втративши в житті все, я зберіг найдорожчий свій скарб! Цього було досить, щоб не тільки не нарікати на свою долю, а й по справжньому відчути щастя...

У червні 1957 року закінчилася моя тривала одіссея, і я щасливо повернувся до Києва й привіз свій роман, якого опрацьовував ще кілька років.

Хтось мудро сказав: те, що ти написав, уже не належить тобі. Не належить і мені все створене на довгій ниві життя й праці, незалежно від того, чи увійшло воно до цієї збірки вибраного, чи ні. Якби мені випало знову це все писати, я написав би тепер інакше. Але, як каже стара приказка, що написане пером, того не витягнеш волом. З моєї минулої творчості мені особисто найдорожчі ті твори, що зв'язані з пам'яттю про тих людей, яких уже нема серед живих. Оповідання "Останні два" мені дороге не стільки тим, що це мій перший твір українською мовою, як згадкою про редакцію журналу "Нова громада" та її працівників, котрі взяли до друку це оповідання не відомого тоді нікому початківця; оповідання "Просвітяни" привернуло увагу такого тонкого критика, як М. Зеров, що у річному огляді літератури за 1923 рік присвятив йому кілька теплих рядків; повість "Смерть" колись припала до вподоби наркомові освіти М. Скрипнику, і він висловив авторові свою похвалу; роман "За ширмою" став мені за другий мандат у літературу.

Я не замислювався й не замислююся над питанням про своє місце в українській літературі: це справа критиків, літературознавців і читачів. За всіх часів і обставин мене бентежило й бентежить тільки одне: писати так, щоб у якійсь мірі мати підстави сказати своїй музі Шевченковими словами:

Ми не лукавили з тобою,

Ми просто йшли; у нас нема

Зерна неправди за собою.

Бо в цьому, незалежно від діапазону й калібру письменницького хисту, є найбільша моральна й творча втіха кожного митця.

1967